

Inleiding: De wonderbaarlijke terugkeer van Thomas Malthus

*Harry van Dalen
en Ewald Engelen*

Over bevolkingspolitiek in een krimpende wereld

Harry van Dalen is werkzaam als senior onderzoeker bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag en het CentER van de Universiteit van Tilburg.

Ewald Engelen is universitair hoofddocent aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Correspondentiegegevens:

Dr. E.R. Engelen
Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen
Nieuwe Prinsengracht 130
1018 vZ Amsterdam
e.r.engelen@uva.nl

1 Inleiding

Historici schatten dat het zo rond 1820 moet zijn geweest, dat Europa zich wist te ontworstelen aan de geofysische en biologische determinanten die gedurende millennia het menselijk leven hadden bepaald. Fameus is de interventie geworden van de Engelse dominee Thomas Malthus in het felle publieke debat dat in diezelfde periode in Engeland werd gevoerd over de armoedewetten. Kortweg ging dat debat over de rationaliteit van lokale armoedebestrijding versus die van *laissez-faire*, *laissez-aller* op dit vlak. Malthus pleitte, zoals de meeste economen van zijn tijd, voor *laissez-faire*. Het gaf geen pas kunstmatig gezinnen te voeden, omdat de mens toch niet kon ontkomen aan de eeuwige wetten van de geofysiologie en de demografie. Of in de woorden van Malthus: 'Population, when unchecked, increases in a geometrical ratio. Subsistence increases only in an arithmetical ratio.' Beter, aldus Malthus, was het om in te zetten op 'moral restraints', lees: onthouding, precies zoals nu door de Amerikaanse regering wordt aanbevolen in de strijd tegen aids.

Wat Malthus met zijn ratio's bedoelde was dat de bevolkingstoename altijd groter zal zijn dan de toename van het beschikbare voedsel, mede door de 'Wet

van de afnemende meeropbrengsten'. De goede grond is al in gebruik, en het ontginnen van minder goede gronden genereert per definitie lagere opbrengsten, waardoor er harde biologische grenzen zijn aan de voedselproductie, en dus aan de bevolkingsomvang. Helaas zijn deze verschillende groeiratio's maar zelden in evenwicht. Goede oogsten leiden altijd tot een grotere toename van de bevolking dan de beschikbare voedingsmiddelen toestaan. De geschiedenis van de mensheid is dan ook doorspekt met periodieke hongersnoden en epidemieën die ervoor zorgen dat de omvang van de bevolking weer in evenwicht raakt met het beschikbare voedsel. Onthouding was in de ogen van Malthus simpelweg een minder barbaarse methode om ervoor te zorgen dat dat gebeurde.

Malthus' dwingende maar ook zeer pessimistische logica heeft de economische discipline in het Engels het predikaat van de 'dismal science' opgeleverd. Inderdaad bleek Malthus te pessimistisch. Nog voor zijn overlijden in 1834 had hij namelijk kunnen observeren dat Engeland als eerste Europese mogendheid op het punt stond aan de demografische en geofysiologische natuurwetten te ontsnappen. Een aantal wereldhistorici heeft recentelijk op basis van Angus Maddison's mondiale, millennia omvat-

tende productie- en consumptiestatistiek ten betoogd dat de fysiologische interactie tussen mens en natuur gedurende lange perioden van de menselijke geschiedenis in verschillende delen van de wereld min of meer onveranderd is gebleven (Maddison 2007; Pomeranz 2000; Hobson 2004). Hoewel China, India en het Midden-Oosten tot diep in de zeventiende eeuw (licht) welvarender waren dan de meeste delen van West-Europa, voltrok aan beide kanten van de wereld het dagelijks leven zich volgens vrijwel identieke ritmes die werden bepaald door de oeroude tradities van het agrarische bedrijf. Dit is wat de Franse historicus Braudel aanduidde met de 'longue durée'; het taaie sediment van gebruiken, normen en waarden die het nevenproduct zijn van lange eeuwen van ploegen, zaaïen, oogsten, malen en bakken (Braudel 1982).

Deze geofysiologische en demografische gewortelde werkelijkheid onderging echter een radicale transformatie met de industriële revolutie die zich om te beginnen in Engeland manifesteerde. Hoewel wij geneigd zijn deze revolutie eerst en vooral te associëren met stoommachines, spoorlijnen, mijnbouw en textielindustrie, zijn het de agrarische revoluties geweest die ons in staat hebben gesteld ons te onttrekken aan de wetten van Malthus. Door de kapitaalintensiteit van het agrarische bedrijf fors te vergroten, kwam vrijwel van het ene op het andere moment de eeuwenoude schaarste van land en voedsel te vervallen. Dat had geweldige consequenties voor het draagvermogen van landen en regio's: plotsklaps was een bevolkingsexplosie mogelijk die niet, zoals voorheen, op de harde grenzen van voedselschaarste stuitte. Hongersnooden waren niet langer het resultaat van te weinig voedsel maar waren sindsdien het product van misallocatie als gevolg van marktbelemmeringen en lokale tradities; dat is waar de debatten in het Engeland van 1820 over de armoedewetten eigenlijk over gingen (zie Polanyi 1944). De bevolkingsgroei maakte op haar beurt grotere bevolkingsconcentraties in steden mogelijk, waardoor arbeid op grotere schaal beschikbaar kwam, er makkelijker en goedkoper geproduceerd kon worden en er tevens een grotere afzetmarkt ontstond. En de rest is geschiedenis, zoals dat heet.

2 Groei

Hoewel wij allemaal wel beseffen dat ons bestaan gestoeld is op biologische en fysiologische funda-

menten – zeker als we onze teen stoten of op een wandeling te weinig water meenemen – hebben wij wat dat betreft wetenschappelijk de afgelopen 150 jaar de 'zoete slaap der vergetelheid' mogen smaken; nu alweer anderhalve eeuw wanen wij ons door pil, kunstmest en verbrandingsmotor de meester van ons biologische bestaan. Sociale wetenschappers onderzoeken de sociale en culturele dimensies van ons bestaan en hoeven zich zelden te vergewissen van de biologische fundamentele ervan. Armoede, ongelijkheid, machtsverschillen, democratie, revoluties, staatsvorming en al die andere sociaalwetenschappelijke objecten waar de internationale tijdschriften vol mee staan, worden geconcentreerd als in essentie verdelingsproblemen, niet als biologische schaarsteproblemen. Een betere organisatie van markten, een effectievere overheid, meer politieke mobilisering en prettigere herbeschrijvingen van onze werkelijkheid zouden volstaan om deze verdelingsvraagstukken uit de wereld te helpen. Uiteraard verschillen representanten van verschillende sociaalwetenschappelijke 'stammen' en perspectieven van elkaar over het hoe en wat, maar uiteindelijk accepteren allen de premissen van een post-malthusiaanse wereld, dat wil zeggen: menselijke inventiviteit volstaat om te zorgen voor genoeg of misschien zelfs wel overvloed, is het niet vandaag dan toch ten minste morgen.

En sinds die tijd is 'groei' tot het fundament van maatschappij, beleid en wetenschap uitgegroeid. Onze instituties, arrangementen, theoretische perspectieven en handelingen zijn gebaseerd op de stilzwijgende aanname van vooruitgang en zelfs morele progressie. Op ingewikkelde wijze houden al deze varianten van progressie, vooruitgang en groei verband met bevolkingsgroei. Stijgende aantallen mensen dwingen tot een efficiëntere exploitatie van grondstoffen en grond; maken complexere vormen van arbeidsdeling en sociale formaties mogelijk; faciliteren technologische en organisatorische innovaties; en dwingen als gevolg van groeiende wederzijdse afhankelijkheden tot een grotere mate van zelfbeheersing die mogelijk wordt gemaakt door een beter ontwikkelde empathie en een striktere socialisering.

In dit arcadische plaatje van de post-malthusiaanse wereld kwam een eerste barst in 1972 toen de Club van Rome onder leiding van Dennis Meadows in zijn rapport *The Limits to Growth* het onheilspell-

lende nabijgezicht schetste van afnemende energievoorraden en dalende landbouwopbrengsten die, bij een verder stijgende wereldbevolking, alleen maar kon leiden tot hongersnoden en andere rampspoeden. Inderdaad, precies zoals Malthus ooit in zijn klassieker *An Essay on the Principle of Population* uit 1798 had geschetst.

Met het uitblijven van de grote kladderatsj en het politieke misbruik van de onheilstijding van de Club van Rome door groenlinkse onheilspofeten doemde al snel het te-vaak-brand-schreeuwen-effect op; eergisteren was er niets aan de hand, gisteren niets, dan zal het vandaag ook zo'n vaart wel niet lopen. Inmiddels is echter veel ten nadele van het optimistische wereldbeeld van de post-malthusianen veranderd; de ijsbeer staat op uitsterven, de poolkappen slinken, de CO₂-uitstoot gaat onverminderd voort, de grenzen van de fossiele brandstofvoorraad komen in zicht, de landbouwprijzen rijzen de pan uit, en de bevolking lijkt zijn maximale omvang binnen enkele decennia te zullen bereiken. In landen als India en Indonesië loopt de aanwas terug, terwijl in landen als Duitsland, Rusland en Italië de bevolking al aan het slinken is. Oftewel, demografie en geofysiologie, lang de bolwerken van wat sombere natuurwetenschappelijk angehauchte sociologen en economen, zijn weer helemaal terug. Met een schok hebben ook de post-malthusianen, die de afgelopen 150 jaar de sociale wetenschappen hebben gedomineerd, moeten erkennen dat we zijn beland in een neo-malthusianse wereld die wederom in het teken staat van absolute, biologische en fysiologische grenzen.

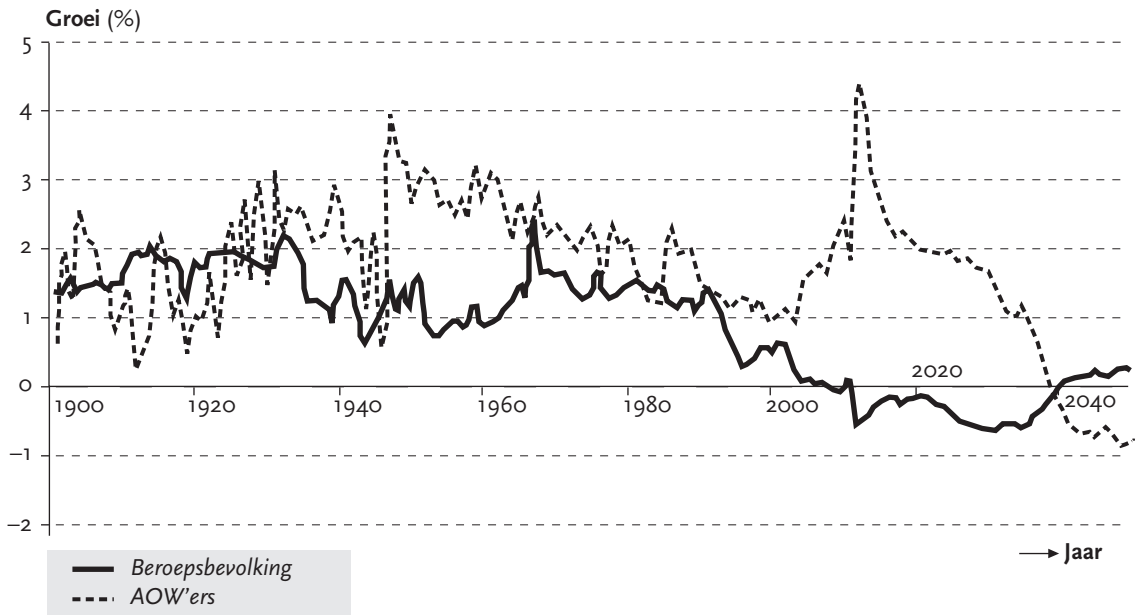
3 'Grenzen aan groei' revisited

In Nederland wordt net als elders druk gedebatteerd over de houdbaarheid van onze levensstijl in het licht van milieu en energievoorraden. Zeker nadat Al Gore in 2006 zijn film 'An Inconvenient Truth' uitbracht, zijn politiek en burgerij doordrongen van het besef dat ons bestaan afhankelijk is van de staat van het ecologisch systeem waartoe wij behoren. Hoewel niet naadloos overeenkomend met Malthus' 'means of subsistence' die volgens rekenkundige ratio's zouden toenemen, kunnen we stellen dat dit onderdeel van het malthusianse denken inmiddels is ingedaald bij politiek, publiek en – als de vele krampachtige pogingen om in onderzoek en onderwijs iets 'aan milieu' te doen maatgevend zijn – de sociale

wetenschappen. Veel minder evident is dat vooral nog voor het andere onderdeel van het malthusianse gedachtegoed: de bevolkingsgroei of -afname. Het demografisch discours is in West-Europa decennialang bepaald door de demografische vergezichten van de Verenigde Naties die vooral de sterke bevolkingsgroei in ontwikkelingslanden problematiseerden. De gecontroleerde groei van de eigen Europese bevolking was een gegeven dat geen aanleiding gaf tot dramatische prognoses of doemscenario's. Als er in Nederland al ophef was over demografische gegevens, dan betrof het de bevolkingsdichtheidscijfers of de extrapolaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) ten aanzien van het aandeel allochtonen in de Nederlandse bevolkingsopbouw, en liefst beide tegelijk, en niet de bevolkingsgroei als zodanig.

Dat is sinds enige jaren aan het veranderen. Een groeiend aantal onderzoekers heeft er de laatste jaren op gewezen dat de aanname van gestage bevolkingsgroei die ten grondslag ligt aan veel beleid en onderzoek in sneltreinvaart achterhaald is geraakt. Recente demografische data leren dat wereldwijd de vrijwel constante bevolkingsgroei van de laatste drie eeuwen spoedig ten einde gaat komen, en spoedig is dan binnen vier tot vijf decennia. Op sommige plaatsen gebeurt dat eerder dan op andere. Vooral in West-, Zuid- en Oost-Europa zijn de eerste tekenen van demografische krimp reeds zichtbaar. Nederland vormt daarop geen uitzondering. Hoewel omgeven met grote onzekerheden – grote immigratie vertraagt de krimp, grote emigratie zoals die van de afgelopen jaren versnelt de krimp – luidt de consensus onder Nederlandse demografen dat vanaf 2007 het aantal 65-plussers zal stijgen van pakweg 2,2 miljoen nu naar ruim 5 miljoen in 2040; dat het aantal jongeren (jonger dan 20 jaar) zal dalen van een hoogtepunt van pakweg 4 miljoen in 1970 naar 2,5 miljoen in 2050; en dat de totale Nederlandse bevolking met ongeveer 17 miljoen mensen rond 2040 haar historische hoogtepunt zal hebben bereikt en vervolgens geleidelijk zal gaan dalen.

Hoewel deze veranderingen ver in de toekomst lijken te liggen zijn de eerste gevolgen van bevolkingskrimp en vergrijzing nu al zichtbaar. Ten eerste zijn de processen van krimp en vergrijzing ongelijk over Nederland verdeeld. Sommige regio's – vooral in de periferie van Nederland: Limburg, Drenthe, delen van Overijssel, Zeeuws-Vlaanderen – worden

Figuur 1. Groei van potentiële beroepsbevolking en 65-plussers in Nederland, 1900-2050 (bron: CBS, Statline)

nu al geconfronteerd met de gevolgen van structurele bevolkingskrimp. Ten tweede leidt de krimp en vergrijzing van Nederland er nu al toe dat vanaf 2008 de Nederlandse bevolking tussen 20 en 65 jaar voor het eerst in de geschiedenis geringer in omvang zal zijn dan het jaar ervoor, en vanaf dat moment geleidelijk zal dalen van circa 10 miljoen nu naar 9 miljoen in 2040. Het behoeft geen betoog dat dit gevolgen heeft voor de Nederlandse arbeidsmarkt, zeker wanneer we daar tegenover de groei van de Nederlandse AOW-ers plaatsen (zie figuur 1).

Recentelijk is in een aantal Nederlandse publicaties een eerste poging gedaan om de effecten van krimp op de Nederlandse samenleving in kaart te brengen (Derks 2006; RPB 2006; Boelens en Van Rijssen 2006). Hoewel deze pogingen enige publiciteit hebben gekregen, lijken zowel beleid als wetenschap zich niet goed raad te weten met de vraag wat de maatschappelijke effecten van demografische krimp zijn en hoe daarop beleidsmatig moet worden gereageerd. Is het een zegen die veel van onze welvaartsproblemen – vervuiling, files, werkloosheid, integratie – voor ons gaat oplossen, of is het een vloek die onze welvaart juist bedreigt, onze beroepsbevolking verkleint, en onze verzorgingsstaat onbetaalbaar maakt?

Een aantal recente interventies op dit terrein hebben zich een tamelijk alarmistische toon aangemeten en hebben beleidsmakers opgeroepen zich met meer verve op zogenaamde 'krimpdossiers' – zorg, vergrijzing, woningbouw, krimpende regio's – te storten. Ook de kranten en tijdschriften die berichten over bevolkingskrimp, zijn zonder uitzondering negatief getoonzet, zoals een aselechte steekproef van koppen in landelijke dagbladen mag illustreren: 'Krimpende bevolking kost geld', 'Einde tijdperk economische groei', 'Krimpende bevolking Achterhoek trekt wissel op economie regio', en 'Krimpende gemeente mag geen seniorengetto worden'. De rode lijn tot nu toe in Nederland is dat de krimp beperkt is gebleven tot de eerder genoemde provincies van Nederland. Hoe anders is het in landen gesteld waar de krimp op nationale schaal duidelijk zichtbaar is en waar men met ontzetting de teruggang in bevolking beziet. Oostenrijk, Italië, Duitsland, Rusland, Spanje, Australië, Japan, het zijn landen waar het kindertal ver onder het vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw ligt en blijkbaar roept een dalend kindertal gevoelens van uitsterven op, terwijl men met even zoveel recht de positieve kant van een dalend kindertal in ogenschouw kan nemen. De meerderheid van de Nederlanders vindt Nederland over-

bevolkt en het aanjagen van het kindertal lijkt daarmee sterk in strijd met de stem van het volk. Bevolkingskrimp brengt deze dubbele standaard naar boven en dit is ook in het publieke debat duidelijk zichtbaar.

De demografen Stark en Kohler (2002) hebben tussen 1998 en 1999 437 kranten in elf landen onder de loep genomen om uit te vinden hoe over het dalende kindertal wordt bericht. Twee zaken vallen op uit deze bibliometrische analyse. Allereerst concentreren de meeste kranten zich op de gevolgen en mogelijke beleidsmaatregelen om het dalend kindertal weer te corrigeren, de oorzaken van het dalend kindertal worden vaak terzijde geschoven. Ten tweede associeert de pers bevolkingskrimp vaak met negatieve gevolgen, terwijl veel van de oorzaken die ten grondslag liggen aan een dalend kindertal te maken hebben met economische en sociale vooruitgang. In dat licht moet dit onderwerp voor sociale wetenschappers als een ‘gat in de markt’ worden gezien: een nuchtere analyse van de oorzaken en gevolgen van bevolkingskrimp, van de voor- en nadelen van krimp kan van waarde zijn. En met die intentie is ook precies dit nummer van *beleid en maatschappij* gemaakt: wat is er demografisch in Nederland aan de hand, hoe moeten we dat duiden, en wat is er aan te doen?

4 Overzicht van de inhoud

In de eerste bijdrage aan dit nummer schetst historisch demograaf Theo Engelen een beeld van de demografische ontwikkelingen in Nederland tussen 1800 en 2000. Ook gaat Engelen in op de sex-ratio, de geografische spreiding van de bevolking, de veranderingen in de beroepsbevolking en de urbanisatiegraad van Nederland. Nuchter concludeert Engelen op basis van dit overzicht dat demografie geen ‘harde’ voorspellingen kan doen. Het enige wat met zekerheid kan worden gezegd, is dat – rampspoed daargelaten – demografische ontwikkelingen zich altijd zeer geleidelijk voltrekken en dat er dus geen reden is voor paniek, van welke aard ook.

In zijn bijdrage gaat Harry van Dalen systematisch in op de verschillende variabelen die van invloed zijn op de omvang van een populatie, te weten: immigratie en emigratie, geboortes en sterfte. De centrale claim van Van Dalens stuk is dat de krimp in Nederland stelselmatig wordt overschat, doordat te weinig rekening wordt gehouden met de sterk ge-

stegen levensverwachting van de huidige en komende generaties. Dat betekent niet dat er geen locaties zijn waar zich krimp voordoet, maar dat dat toch wat minder historisch uniek is dan sommigen doen voorkomen. En daar volgt dan weer uit dat er geen goede gronden zijn voor een politiek van pronatalisme, zoals minister Rouvoet lijkt te willen optuigen.

Na deze twee algemene overzichten, gaat Paul de Beer als eerste in op de mogelijke problemen die krimp zou kunnen veroorzaken in specifieke sectoren. De Beer richt zich vooral op de arbeidsmarkt, en ook hier overheerst een nuchtere toon. Hoewel het inderdaad zo is dat de beroepsbevolking gaat krimpen, is dat noch een zegen, noch een vloek. Doordat vraag en aanbod van arbeid endogeen aan elkaar zijn, gaat een afname van het arbeidsaanbod naar alle waarschijnlijkheid gepaard met een daling van de arbeidsvraag. Dat is waar volgens De Beer alarmistische rapporten als die van de Commissie Bakker en de WRR de mist ingaan. Grosso modo geldt volgens De Beer dat ook onder condities van krimp er zich perioden van frictiewerkloosheid zullen voordoen die weinig verschillen van nu.

Romke van der Veen stelt zich in zijn meer conceptuele bijdrage de vraag hoe houdbaar een universele – dat wil zeggen een niet-selectieve – verzorgingsstaat is wanneer de ratio tussen werkenden en afhankelijken als gevolg van demografische veranderingen gaat verschuiven. Niet de vraag of er krimp is en hoe omvangrijk het zal zijn, staat centraal in zijn bijdrage, maar de vraag of krimp als het zich voordoet de logica van de universele verzorgingsstaat bedreigt. Van der Veen spreekt in dit verband van een beleidssociologische analyse. Analoog aan de endogene premisse van De Beer stelt ook Van der Veen dat demografie niet als een exogene variabele moet worden gezien, maar als een endogene. Demografische risico's moeten, onder verwijzing naar het werk van Anthony Giddens, worden begrepen als ‘gemaakte risico's’. Dat betekent dat krimp niet als een natuurramp moet worden gezien maar als een uitkomst van beleidsbeslissingen, die dus ook door ander beleid kan worden geaccommodeerd. De kern van Van der Veens bijdrage is een felle verwerping van de oplossing van selectiviteit; door de verzorgingsstaat alleen toegankelijk te maken voor sommige groepen erodeer je de logica van een universele verzorgingsstaat. Beter is het daarom om in te zetten op collectieve besparingen (lees: afbouwen

van de staatsschuld), vergroten van de arbeidsparticipatie, en het bevorderen van vormen van informele zorg.

Eggink, Pommer en Woittiez van het Sociaal en Cultureel Planbureau bouwen op dit thema voort door data te presenteren over de verwachtingen ten aanzien van de te verwachten zorgvraag. Hun eerste conclusie luidt dat de groei van de zorgvraag door vergrijzing deels teniet wordt gedaan door de betere gezondheid van Nederlanders. Bovendien blijkt de zorgvraag zeer gevoelig voor beleidswijzigingen en veranderingen in de preferenties van de zorgbehoevenden. Ten slotte is er sprake van technologische innovatie, die eveneens van invloed is op de verwachte zorgvraag. Het is dan ook nog niet te zeggen of de zorgvoorziening inderdaad tegen de arbeidsgrenzen zal oplopen die bijvoorbeeld de WRR in haar rapport over de verzorgingsstaat heeft voorspeld (WRR 2007, 128).

Een andere sector die in het publieke debat sterk in verband wordt gebracht met bevolkingskrimp is die van de volkshuisvesting. Minder zielen betekent minder huizen, weinig relaties zullen meer voor de hand liggen. Toch beweren Eichholtz en Lindenthal het tegenovergestelde. Aan de hand van Britse data laten zij zien dat de woonvraag niet alleen bepaald wordt door het aantal mensen, maar in toenemende mate door het opleidingspeil van die mensen. Hoe hoger geschoold, hoe kleiner de gezinsomvang en hoe groter de vraag naar woningen. Op basis van deze inzichten concluderen Eichholtz en Lindenthal dat er ook bij een krimpende populatie sprake zal zijn van een blijvend stijgende vraag naar eigen woningen.

Ook in de afsluitende bijdrage gaat het om de relatie tussen bevolkingskrimp en ruimtegebruik. In de bijdrage van Van Dam, Verwest en De Groot van het nieuwe Planbureau voor de Leefomgeving wordt betoogd dat de sombere dan wel blijmoedige scenario's over de rampspoed of opluchting die bevolkingskrimp voor het dichtbevolkte Nederland kan

betekenen beide overdreven zijn. Van Dam en zijn medeauteurs laten zien dat ruimtegebruik niet alleen beïnvloed wordt door het aantal mensen, maar in belangrijkere mate door de gedragingen van die mensen. Voorkeuren op het vlak van mobiliteit, woonwensen, vrijetijdsbesteding en arbeidsmarktgedrag zijn daarop van veel grotere invloed. Dat betekent niet *business as usual*, maar ruimtelijke allocatievraagstukken die vooral lokaal en regionaal van aard zijn en dus geen nationale beleidsrespons behoeven.

Ten slotte bevat dit nummer een discussie tussen Nout Wellink, directeur van De Nederlandsche Bank, die een nauwere integratie van ontwikkelde en opkomende economieën bepleit om onze pensioenen veilig te stellen en Wouter van Dieren, die meent dat er wel degelijk malthusiaanse 'grenzen aan de groei' zijn, namelijk culturele en sociologische in plaats van geofysiologische en demografische. Het nummer sluit af met een grondige bespreking door Frank den Butter van een aantal recente publicaties waarin wordt ingegaan op de vraag wat mondiale bevolkingskrimp betekent voor economie en financiële markten.

Al met al is dit dus een vooral ontnuchterend nummer geworden. Ja, krimp gaat zich voordoen, maar nee, dat betekent niet dat vanaf nu alles anders zal zijn. Ook in de neo-malthusiaanse wereld van morgen zal veel gaan zoals we kennen uit het post-malthusiaanse tijdperk dat we zojuist hebben afgesloten. Voor sociologen, economen, politicologen en bestuurskundigen een hele troost. Revoluties, institutionele verandering, verkiezingen en al die andere onderwerpen waarin zij zich hebben gespecialiseerd kunnen nog immer met de vertrouwde premissen, methoden en data worden geanalyseerd. Anders dan vroeger, zullen echter ook meer en meer demografische en geofysiologische variabelen in ogenschouw moeten worden genomen. En met die verbreding wordt de deur geopend naar een verrijkte interdisciplinariteit.

Literatuur

Boelens, S. en L. van Rijssen, 2007, *De armoede van het rijk rekenen. Waarom het Nederlandse pensioenstelsel aan succes ten onder gaat*, Breda: Papieren Tijger.
Braudel, F., 1982, *Civilization and Capitalism, 15th – 18th Century. Volume II. The Wheels of Commerce*, London: Fontana Press.

Derks, W. e.a., 2006, *De krimpende stad. Ontgroening, vergrijzing, krimp en de gevolgen daarvan voor de lokale economie*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Hobson, J., 2004, *The Eastern Origins of Western Civilization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Maddison, A., 2007, *Contours of the world economy, 1-2030 AD:*

essays in macro-economic history, Oxford: Oxford University Press.

Polanyi, K., 1944, *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.

Pomeranz, K., 2000, *The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press.

RPB, 2006, *Krimp en Ruimte. Bevolkingsafname, Ruimtelijke Gevolgen en Beleid*, Den Haag: RPB.

Stark, L. en H. P. Kohler, 2002, 'The debate over low fertility in the popular press: A cross-national comparison, 1998-1999'. *Population Research and Policy Review*, 21: 535-574.

WRR, 2007, *De verzorgingsstaat herwogen. Verzekeren, Verzorgen, Verheffen en Verbinden*, Amsterdam: Amsterdam University Press.